

महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (मिपा), औरंगाबाद, महाराष्ट्र

School Leadership Academy

Maharashtra

मोड्यूल क्र.८

वाशिम जिल्ह्यातील प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भविष्यवेधी शिक्षणातील शालेय नेतृत्वाची भूमिका

The Role of School Leadership in the Futuristic Education at Primary Level Students in Washim District

१. प्रस्तावना:

मुलांना / व्यक्तिला शिक्षण दिले गेले पाहिजे ? परंतु औपचारिक शिक्षणामध्ये असलेल्या मर्यादांमुळे व्यक्तीचे शिक्षण थांबते का? या प्रश्नाच्या संदर्भाने आपणांस अनेक उत्तरे देता येतील. परंतु आतापर्यंत घेतलेल्या शिक्षणाची त्याच्या जीवनामध्ये असणारी उपयोगिता व शिक्षणामुळे जीवनामध्ये आलेली सुलभता या सर्व बाबींच्या संदर्भात प्रश्नचिन्ह उभे राहते.

आपल्या वर्गामध्ये असलेला विद्यार्थी आजन्म विद्यार्थी रहावा, यासाठी आपण वर्गामध्ये कोणत्या गोष्टी किंवा बाबी करतो आणि आपण संपवीत असलेला पाठ्यक्रम याबाबत शिक्षक म्हणून व त्या वर्गाचा नेता म्हणून माझे असमाधान होत असेल तर मला एक नेता म्हणून विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा वेध घेऊन त्याची आतापासूनच तयारी करून घेणे आवश्यक आहे.

मुलांना अशा प्रकारचे शिक्षण दिले जावे की, जरी विद्यार्थी औपचारिक शिक्षण पूर्ण करून बाहेर पडला तरी शिक्षणातून त्याला जे प्राप्त झाले आहे, त्याचा वापर काळाच्या ओघामध्ये कितीही बदल झाले, तरीही त्यास उपयुक्त होऊ शकेल.

विविध प्रकारच्या भाषा, तंत्रज्ञानामध्ये होणारा बदल; बदलासाठी-सर्जनशीलतेसाठी मिळणारा कमी वेळ, बहुविध बुद्धिमत्तेचा व कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा होणारा वापर, अध्ययन-अध्यापनाच्या पद्धती व तंत्रामध्ये सातत्याने होणारे बदल इत्यादी आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी विद्यार्थ्यांस परिपूर्ण व सक्षम बनविणे हेच आजच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. या अनुषंगाने भविष्यवेधी शिक्षण / एकविसाव्या शतकातील कौशल्यांची रुजवणूक विद्यार्थ्यांमध्ये करण्यासाठी पुढील उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने कार्यवाही होणे अपेक्षित आहे.

२. मोड्यूल अध्ययनाची उद्दिष्टे -

१. शिक्षकांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या भविष्यासाठीच्या शिक्षणाची जाणीव निर्माण करणे.

- १.१ विद्यार्थ्यांना अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यास मदत करणे.
- १.२ विद्यार्थ्यांना सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करणे.

२. विद्यार्थ्यांच्या भविष्यवेधी शिक्षणासाठी अध्ययन कार्यनीतींची निर्मिती करणे.

- २.१ विद्यार्थ्यांना अध्ययनाच्या विविध पद्धतींची ओळख करून देणे.
- २.२ विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापरासाठी तयार करणे.

३. संबंधित क्षेत्राची संकल्पना

१. विद्यार्थ्यांस स्वतः शिकण्यास प्रेरित करणे :

मूल स्वतःहून शिकते ही बाब मान्य केल्यानंतर शिकणे ही एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे असे लक्षात येते. हे फक्त मुलांच्या बाबतीतच नव्हे, तर इतरांच्याबाबतीत ही घडते. मुलांच्या या स्वतः शिकण्याच्या नैसर्गिक प्रक्रियेत अडथळे येऊ न देणे ही खरी सुलभक म्हणून आपली जबाबदारी असते. याबाबत जर आपण मुलांना विचारले की, तुला स्वतःहून केव्हा शिकावे वाटते? तर या प्रश्नांमधून येणारी उत्तरे मुलांना जाणून घेणे, याबरोबरच त्यांना स्वतः शिकण्यास प्रेरित करण्यासाठी उपयुक्त ठरतील असा प्रयत्न व्हावयास हवा. मुलांशी बोलल्यानंतर असे लक्षात येते की, त्याला जी गोष्ट आवडते, जेव्हा ती शिकण्याची गरज निर्माण होते, त्यामागे उद्दिष्ट असते, त्यामध्ये नावीन्य असते, निकोप स्पर्धात्मक वातावरण आणि मुलांच्या दृष्टीने त्याची उपयुक्तता असते, तेव्हा मुले स्वयंप्रेरणेने वेगाने शिकू शकतात.

मात्र, मुलाची ही अंतःप्रेरणा जागृत करणे हे खरे शिक्षकांसमोरील आव्हान असते. आयुष्यात बाह्यप्रेरणेपेक्षा अंतःप्रेरणा खूप मोलाची ठरते. याबाबत आतीलआवाज, आतून पेटणे असे शब्द नेहमी आपण ऐकतो. म्हणून विद्यार्थ्यांचे शिकणे म्हणजे फक्त पाठ्यपुस्तकातील अभ्यास, द्याव्या लागणाऱ्या परीक्षा एवढ्यापर्यंत ते सीमित नसते, तर त्याचा परिणाम स्वरूप म्हणून त्याचे आचार-विचार, वर्तन, संवाद या माध्यमातून शिकण्याचा परिणाम दिसून येत असतो. म्हणून पाठ्यपुस्तकाच्या मर्यादेपलीकडे जाऊन शिकणे आणि शिकविणे या दोन्ही प्रक्रिया घडणे अपेक्षित आहे.

२. विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू वृत्तीचा सन्मान करणे:

खरे पाहता, प्रत्येक मुलात जन्मतःच जिज्ञासा वृत्ती असते. प्रत्येक मूल जन्माबरोबरच जिज्ञासावृत्ती घेऊन येते. हे जग कसे चालते, जगाचे कार्य कसे चालते हे कुतूहल त्यास याद्वारे जाणून घ्यावे लागते. मात्र, या नैसर्गिक जिज्ञासा वृत्तीकडे बऱ्याच वेळेस आपणाकडून दुर्लक्ष होत असते. पालक, शिक्षक, मित्रपरिवार संबंधित मुलांमध्ये जिज्ञासावृत्ती निर्माण करता येण्यासाठी झटत असतात. मात्र, बाह्यप्रेरणेने जिज्ञासावृत्ती निर्माण होते परंतु ती चिरकाल टिकत नसते. याउलट बालकाची आंतरिक इच्छा (Internal Desire) हीच खरी टिकाऊ स्वरूपाची जिज्ञासा असते. यातूनच प्रत्येक मूल जगामध्ये असणारे व त्याच्या वाट्याला येणारे विविध अनुभव घेण्यासाठी झगडत असते.

जसे की, प्रत्येक बालक आपल्या डोळ्यांनी परिसरात असणारे विविध ध्वनी, आकार, आवडत्या वस्तू पाहत असते व त्यातूनच त्याची कुतूहलपूर्ती होत असते. या विविध अनुभवांतून विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास बळकट होत जातो. म्हणून आपणांस सर्वस्वी हे समजून घ्यावे लागेल की, 'Every Child is Curious'. म्हणजेच प्रत्येक मुलात जिज्ञासावृत्ती असतेच फक्त ती जागृत होण्यासाठी विविध अनुभव वातावरण उपलब्ध करून द्यावे लागते.

जिज्ञासा ही विशिष्ट वृत्ती की, जी संशोधनासाठी साहाय्य करते. जसे की, विविध शोध, कुतूहल निर्माण करणाऱ्या बाबींचा शोध, आश्चर्यचकित करणाऱ्या बाबींचा शोध ती सातत्याने लावत असते. मात्र, ही जिज्ञासा वयानुरूप, स्तरानुरूप वेगळी असते, ही सर्वस्वी त्याच्या आवडीवर अवलंबून असते. आवड जशी भिन्न भिन्न असते तशी जिज्ञासाही भिन्न भिन्न असू शकते. म्हणून प्रत्येक बालकाचा विचार केल्यास सुरुवातीला आपणांस त्यांच्यातील आवडीचा शोध घ्यावा लागेल. यातूनच पुढे जिज्ञासा जागृती करण्याकडे आपण वाटचाल करू शकतो. एकूणच शिक्षणप्रक्रियेत जिज्ञासा हा महत्त्वाचा घटक आहे. ही जिज्ञासा कृतीमध्ये उतरण्यासाठी शिक्षणक्षेत्रातून विविध प्रयोग, व चिंतामुक्त भीतीमुक्त वातावरणाची निर्मिती होणे अपेक्षित आहे.

३. विद्यार्थ्यांना आव्हान देणे :

मानवी मेंदू हा सातत्याने आव्हानात्मक काम दिले तर सतत तरतरीत राहतो. मुले निसर्गतःच वेगवेगळी आव्हाने शोधत असतात. कारण त्यांना सतत शिकत राहायला आवडते. मुले आव्हाने शोधत असतात याचा अर्थ मुलांना सातत्याने नवीन काहीतरी हवे असते. हे नवीन शोधत शोधत त्याची पूर्तता करीत करीत ते आपल्या जीवनाची घोडदौड करीत असतात. म्हणून मुलांना आव्हान देण्याचा संबंध मेंदूच्या कार्याशी जास्त येतो. मेंदू हा सतत जागे राहून आपली कामगिरी चोखपणे पार पाडणारा अवयव आहे. या मेंदूला विश्रांतीची जशी गरज असते, तशीच त्याला तरतरीत ठेवण्यासाठी काम देण्याची गरज असते. त्यासाठी आपण मेंदूस पूरक कृती देणे आवश्यक असते. आधुनिक मेंदू संशोधनातून असे निदर्शनास आले आहे की, मेंदूत विशिष्ट कार्यक्षेत्रे असतात. भाषेचे आकलन, गणित, सर्जनशील कृती, नवीन विचार या प्रत्येकाचे कार्यक्षेत्र वेगवेगळे असते. दिवसभर केलेले काम मेंदूच्या ज्या कार्यक्षेत्रात घडते तीच क्षेत्रे झोपल्यानंतर सुद्धा उद्दीपित होतात. याचाच अर्थ मेंदूच्या सर्व कार्यक्षेत्रांना गार्डनच्या बहुविध बुद्धिमत्तेच्या सिद्धांतानुसार कामास लावणे आवश्यक आहे. मेंदूला कामास लावणे याचा अर्थ मेंदूला त्यास आवश्यक असणारे खाद्य पुरविणे होय.

४. अध्ययन शास्त्रीय दृष्टिकोन

अ. गट अध्ययन (Peer Learning) : मुले एकमेकांच्या मदतीने खूप छान शिकतात. नैसर्गिकरीत्या विचार केल्यास मुलांना ते सहज जमते. आपल्या आवडीनुसार व हव्या त्या वेळी शिकण्याची संधी उपलब्ध होते. आपल्या गरजेनुसार जोड्या करता येतात.

उदाहरणार्थ: वर्गातील मुलांची जोडी, शाळेतील मुलांची जोडी, गरजेनुसार जोडी इत्यादी, याचा अर्थ असा आहे की शिकण्याच्या प्रक्रियेत दोघांचा समान वाटा असायला हवा.

अ. १. शाळेतील मुलांची जोडी : शाळेतील वरच्या वर्गातील एक विद्यार्थी व खालच्या वर्गातील एक विद्यार्थी मिळून एक जोडी. बहुवर्ग अध्यापन करित असलेल्या शाळेत याचा जास्त उपयोग करून घेता येतो. विद्यार्थी जेव्हा घरी असतात तेव्हा वर्गातील जोडीदार सोबत असेल असे नाही. त्यावेळी शाळेतील जोडी करताना शेजारील विद्यार्थी सोबत असेल असे नियोजन करता येईल.

अ. २. गरजेनुसार जोडी: परस्पर चर्चा, दोघांनी मिळून करावयाचे प्रकल्प / उद्दिष्ट पूर्ण करावयाचे झाल्यास अशी गरजेनुसार जोडी करता येते. अशा विविध प्रकारच्या जोड्या उपयोगात आणल्यास मुलांचा जास्तीत जास्त संपर्क एकमेकांशी येतो. एका जोडीदारावर अवलंबून न राहता विविधता कळते. तसेच एखादे मूल एका जोडीदाराकडून शिकण्यात अडचण येत असेल तर त्यात इतर शक्यता पडताळता येतात. त्यातून शिकण्याच्या संधी वाढतात. गटातील अध्ययन अध्यापनाच्या गरजेनुसार वर्गातील किंवा वेगवेगळ्या वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या गटात तीन ते चार विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो, संमिश्र अध्ययन गती असणाऱ्या मुलांना गटात सहभागी करून घेतल्यास विद्यार्थ्यांना परस्परांचा फायदा होतो. विद्यार्थ्यांना शिक्षकांच्या मदतीशिवाय शिकण्याची अविरत संधी निर्माण होते.

ब. विषय मित्र (Subject Expert)

मूल हे शिक्षकांपेक्षा मुलांकडून चांगल्या गतीने आणि पद्धतीने शिकू शकते. मुलांना शिकत असताना जर काही शंका असतील तर ते शिक्षकांना विचारत नाहीत. याचे कारण एक तर भीती असते किंवा अपमान होईल ही भावना असते आणि मग शंका मनामध्ये ठेवून अध्ययनाचा प्रवास सुरू झाला की, त्या रस्त्यावर एक थांबा येतो त्याचे नाव व अप्रगत अवस्था. शिकण्याची गरज असणे किंवा आवड असणे या दोनच अवस्थेमध्ये शिक्षण साध्य होऊ शकते आणि तणाव विरहित मानसिक अवस्था ही शिक्षणासाठीची मूलभूत गरज असते प्रत्येक मुलांची शिकण्याची गती सारखी असू शकत नाही काही मुलांना एकदा सांगितल्यावर समजते तर काही मुलांना तीच गोष्ट समजून घेण्यास दोन किंवा तीन तास लागतात अशा परिस्थितीमध्ये शिक्षक या मुलांना असा न्याय देऊ शकत नाहीत म्हणून अशा शाळांसाठी ही विषय मित्र योजना एक वरदानच आहे.

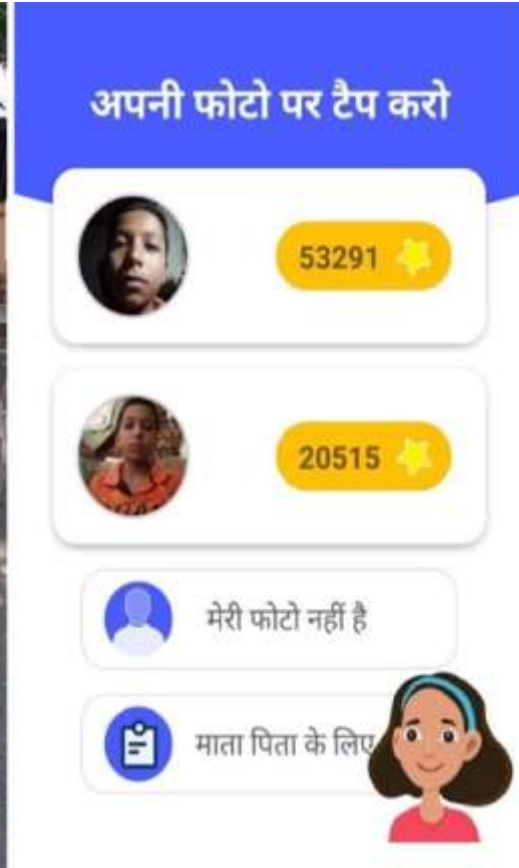
५. पाठ्यक्रम एक तृतीयांश वेळेत पूर्ण करणे.

मुलांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत उपलब्ध असलेला वेळ पुरेपूर वापरला जावा; यासाठी त्यांना नेमून दिलेला पाठ्यक्रम कमीत कमी वेळेत कसा पूर्ण करता येईल, या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. यासाठी शाळेतील उपलब्ध असणारा वेळ व शाळेव्यतिरिक्त मिळणारा वेळ, शालेय सुट्ट्यांचा वेळ याचा उपयोग करून अधिक गतीने पाठ्यक्रम मुलांनी पूर्ण करणे अभिप्रेत आहे. अशा प्रकारे शैक्षणिक क्षेत्रातील उपलब्ध वेळेचा मुलांनी भविष्यासाठी आवश्यक इतर शैक्षणिक व सहशालेय बाबी शिकण्यासाठी उपयोग करावा यासाठी पुढील बाबी कराव्या लागतील. स्वयं अध्ययनावर भर, गट पद्धतीचा जास्तीत - जास्त वापर, तंत्रज्ञानाचा अध्ययन-अध्यापनात वापर, पाठ्यपुस्तकाच्या मर्यादितपलीकडे जाण्याची क्षमता वृद्धी, मुलांना अधिक शिकण्याची प्रेरणा, अधिक शिकण्याच्या परिणामांची विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देणे व तशा कृती करण्यासाठी पोषक स्पर्धा निर्माण करणे इत्यादी.

६. अध्ययनामध्ये तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराचा ओळख करून देणे.

शिक्षण प्रक्रियेमध्ये तंत्रज्ञानाचा उपयोग म्हटले की, डिजिटल वर्ग, वायफाय अशा खर्चिक बाबी डोळ्यासमोर येतात, पण तंत्रज्ञान क्षेत्रात अतिशय गतीने होणारा विकास आपल्याला मुलांच्या शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यासाठी पूरक ठरत आहे. उदाहरणार्थ: आपल्या हातातील मोबाईल. मोबाईलमुळे शिकणे सोपे झाले आहे. सोबतच शिक्षण प्रक्रियेची आव्हाने जसे की पाठ्यक्रम, अभ्यासक्रम मर्यादित असतात. तेव्हा भविष्याचा वेध घेणारी नसतात असे म्हटले जाते. कारण भविष्यात कोणत्या गोष्टी कराव्या लागतील किंवा कोणत्या गोष्टीची गरज असेल हे कोणीही आज सांगू शकत नाही. अशा वेळी एक गोष्ट मात्र करता येते आणि ती म्हणजे मुलांना तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शिकायचे कसे हे शिकविणे.

तंत्रज्ञानाचा योग्य उपयोग कसा करायचा हे सांगणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे शिकण्याच्या प्रक्रियेमध्ये तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे आणि विशेषता मोबाईलचा उपयोग करणे ही बाब अनिवार्य झाली आहे. गुगल बोलो अॅप सारखे उदाहरण सांगायचे झाल्यास त्यावर मुलं स्कोअर करतात आणि तो स्कोअर शिक्षकांमार्फत पालकांच्या व्हाट्सअप वर शेअर केला जातो. गुगल ट्रान्सलेट, व्हॉइस टायपिंग यासारख्या Free App मुळे शिकणे अत्यंत सहज आणि सोपे झालेले आहे.

४ सांख्यिकीय माहिती

राष्ट्रीय - राज्य - जिल्हा स्तरावरील सांख्यिकीय माहिती तुलना

इयत्ता	महाराष्ट्र व वाशिम तुलना	परिसर अभ्यास / विज्ञान	भाषा	गणित	सामाजिक शास्त्र
इयत्ता तिसरी	महाराष्ट्र (NAS)	६८.३७	७०.२५	६४.६६	
	वाशिम (NAS)	७१.८४	७२.४४	६८.२	
	जिल्हा संपादनूक सर्वेक्षण (DAS)	६२.७९	५६.१९	६०.०७	
इयत्ता पाचवी	महाराष्ट्र (NAS)	५६.७२	६२.२३	५३.७	
	वाशिम (NAS)	५९.७४	६२.८६	५६.६१.	
	जिल्हा संपादनूक सर्वेक्षण (DAS)	५१.८२	५४.६१	४९.७४.	
इयत्ता आठवी	महाराष्ट्र (NAS)	३९.९३	६२.२७	४०.०४	४१.५
	वाशिम (NAS)	३८.१	५९.५४	४१.५७	४१.८९
	जिल्हा संपादनूक सर्वेक्षण (DAS)	४३.२७	४३.३७	३४.२२	४४.१२

वरील आकडेवारीवरून आपणांस असे दिसून येते की, राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा स्तरावरून घेण्यात आलेल्या विविध संपादनूक सर्वेक्षणामध्ये इयत्ता तिसरी पासून आठवी पर्यंतचा आलेख पहिला तर तो उतरता असलेला दिसून येतो. म्हणजेच पुढील इयत्तांमध्ये जात असताना प्रगती होताना दिसणे अपेक्षित असताना सर्वेक्षणामधून मात्र अधोगती होताना दिसत आहे. म्हणजेच विद्यार्थ्यांच्या ज्या अभ्यास / अध्ययन सवयी / पद्धती मध्ये अडचणी असल्याचे जाणवते. याचाच अर्थ असा की, प्राथमिक स्तरापासून आपणांस विद्यार्थ्यांमध्ये योग्य अध्ययन सवयी, स्वयं अध्ययन, सामाजिक आंतरक्रिया, संवाद इत्यादी कौशल्ये विकसित करणे आवश्यक वाटते.

५. संबंधित क्षेत्रात शालेय नेतृत्वासमोर असलेली आव्हाने

अ. विद्यार्थ्यांशी संबंधित आव्हाने: शिक्षकांची भिती वाटणे, अध्यापन शैलीनुसार अध्ययन न होणे, शिक्षकांकडून शंका समाधान न होणे, ज्या बाबी आत्मसात झालेल्या आहेत त्या पुन्हा शिकत राहणे, अध्ययनातील यांत्रिकीकरणाऐवजी व्यवहाराची जोड देणे इत्यादी.

ब. शिक्षकांशी संबंधित आव्हाने: विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन करण्यास प्रवृत्त करणे, विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करणे, विद्यार्थ्यांना भविष्याच्या दृष्टीने आवश्यक ज्ञान-कौशल्य-तंत्रे स्वतःस अवगत नसणे, सर्व विद्यार्थ्यांकडे १००% लक्ष देणे / वेळ देणे / शंकासमाधान करणे, विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन शैली ओळखणे व त्यानुसार अध्यापन करणे, द्विशिक्षकी शाळांच्या समस्या, शाळेबाहेरील वेळेचे योग्य नियोजन करणे, प्रत्येक विद्यार्थ्यांतील नेतृत्व क्षमता व भावनिकतेची समृद्धी करणे.

क. पालकांशी संबंधित आव्हाने: विद्यार्थी घरी अभ्यास न करणे, स्वतः निरक्षर असणे, विद्यार्थी व पालक-नातेवाईक-बहीण-भाऊ आंतरक्रिया नसणे.

ड. समाजाशी संबंधित आव्हाने: शाळेला असणाऱ्या अधिकाधिक सुट्ट्यांमुळे अध्ययनात खंड पडणे, विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक कौशल्ये विकसित करणे, शिक्षण आणि समाजाची सांगड घालणे.

६. समस्येवर यशस्वीपणे मात केलेल्या शिक्षक व केंद्रप्रमुख यशोगाथा

अ. श्रीम. सखु विश्वनाथ सिरसाट, सहायक शिक्षक

जिल्हा परिषद केंद्रीय प्राथमिक शाळा काटा, केंद्र -काटा, ता .जि वाशिम

दिनांक 13 /8 /2019 रोजी आमच्या काटा केंद्राची शिक्षण परिषद केंद्रप्रमुख बोरकर सर व निलेश घुगे सर यांच्या मार्गदर्शनाखाली पार पडली. या शिक्षण परिषदेत असर, नॅस व पिसा तीन गटांमध्ये विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले व आपण असर लेव्हलच्या विद्यार्थ्यांवर सर्वात जास्त एनर्जी खर्च करतो हे लक्षात आले. हीच एनर्जी आपण नॅस व पिसा लेव्हलच्या विद्यार्थ्यांवर खर्च केली तर मुले धावायला लागतील हे लक्षात आले. शिक्षण परिषदेत वाबळेवाडी चे विद्यार्थी किती पुढे गेले आहेत हे ऐकून आम्ही आवाक झालो होतो. त्यानंतर दिनांक 25/ 8/2019 रोजी डायट वाशिम चे सर्व मान्यवर केंद्रप्रमुख बोरकर सर व केंद्रातील शिक्षक यांची आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विचारावर सहविचार सभा पार पडली. या सभेत सुरुवातीला आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विचार रूजविण्याच्या दृष्टिकोनातून सुरुवातीला पाच मुद्द्यांवर आपल्याला काम करायचे आहे हे लक्षात आले व या पाच मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली. पाच मुद्दे खालील प्रमाणे

१) आव्हान देणे

२) पियर लर्निंग

५) जिज्ञासू वृत्तीचा सन्मान करणे

३) गट पद्धती

४) विषय मित्र

आव्हान देणे यामुळे विद्यार्थ्यांचा वेग खूप वाढला आणि जो विद्यार्थी आव्हान जिंकेल त्याचा सेल्फी विथ सक्सेस घेतला. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला वाटू लागले, माझा पण सेल्फी टीचर सोबत निघाला पाहिजे त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थी आव्हान पूर्ण करण्याचा त्याच्या कुवतीनुसार प्रयत्न करू लागला. आव्हान पूर्ण करण्यामध्ये वर्गातील असर पातळीचे विद्यार्थी मागे पडू लागले पण नॅस व पिसा लेव्हलचे विद्यार्थी धावू लागले.

पियर लर्निंग मुळे मुले जोडीने मिळून अभ्यास करू लागली. जोडीने मिळून दिलेले आव्हान पूर्ण करणे, पाढे पाठांतर करणे, इंग्रजी शब्द पाठ करणे व व केलेले पाठांतर एकमेकांना विचारून खात्री करून घेवू लागले. मुले मुलांच्या मदतीने लवकर शिकू लागली. यात सुरुवातीला गोंधळ वाटतो पण तो गोंधळ म्हणजे विद्यार्थ्यांची अभ्यासाबाबतची चर्चा असते.

गट पद्धती मुळे मुले गटात चर्चा करून अभ्यास करतात. आधी विद्यार्थ्यांना गट पद्धती अध्यापनासाठी खूप प्रभावी आहे याचा मला आधीचा अनुभव आहे, पण आपण नवीन पाठ शिकवताना पाठातील नवीन शब्द, कठीण शब्द तसेच पाठातील मजकुराचा, असे समजून सांगत होतो आणि नंतर मुलांना प्रश्न विचारत होतो पण आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विचार सभेनंतर विद्यार्थ्यांना स्वतः गटात पाठाचे वाचन करणे ,एकमेकांना पाठातील मजकूर सांगणे, चर्चा करणे व वर्गातील सर्व गटांची एकत्रित चर्चा घेऊन पाठ मुले स्वतः शिकू लागले. पाठावर स्वतः प्रश्न तयार करून स्वतः उत्तरे सांगू लागली हे खूप मोठं यश आहे. गट पद्धतीमुळे गटप्रमुख गटातील विद्यार्थ्यांचा अभ्यास तपासून झालेल्या चुका त्यांना समजावून सांगतो हे महत्त्वाचे आहे.

विषय मित्र संकल्पने मुळे वर्गातील हुशार विद्यार्थी किंवा वरच्या वर्गातील हुशार विद्यार्थी त्या त्या विषयाचा विषय मित्र असेल व जेव्हा वर्गातील विद्यार्थ्यांना अध्यापनात अडचणी येतील तेव्हा हा विषय मित्र त्यांना मदत करेल व मुलेच मुलांच्या मदतीने शिकतील.

गणित विषय शिकविताना आधी पाठ्यपुस्तकात दिलेली उदाहरणे विद्यार्थ्यांकडून सोडवून घेणे व थोडे फार अवांतर उदाहरणे सोडवून घेत होतोच. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विचारांमुळे मुलांना स्वतः उदाहरणे तयार करणे, स्वतः सोडविणे, गटात तपासणे या क्रिया मुले स्वतः करू लागली व उदाहरणे सोडविण्याचा वेग व संख्या ही आश्चर्यचकित होण्यासारखी आहे.

ब. कु.इंगळे मॅडम व शिंदे सर, सहायक शिक्षक

जि.प.शाळा चिखली बु. केंद्र-काटा,तालुका जिल्हा : वाशिम

पारंपरिक पध्दतीमध्ये असर पातळीच्या मुलांवर खूप शक्ती खर्च होत होती. वेगवेगळे प्रयोग करूनही पाहिजे तो परिणाम मिळत नव्हता. या मुलांकडे लक्ष देत असतांना नॅस पातळीवरील मुलांना न्याय देता येत नव्हता. अशातच कें.प्र. श्री बोरकर सरांनी शिक्षण परिषद घेवून श्री.निलेश घुगे सरांना ऐकण्याची आम्हांला संधी दिली. तेव्हा वाबळेवाडीच्या धर्तीवर एका वेगळ्या विषयाचा आम्हाला स्पर्श झाला आणि आपणही विद्यार्थ्यांची चांगली प्रगती करू शकतो असा विश्वास मिळाला. तेव्हा शाळेत वर्ग पध्दत बंद करून वर्ग १ ते ४ हा एकच वर्ग केला. तीन विषय मित्र निवडले ते आपापला विषय सर्व विद्यार्थ्यांना शिकवतात. मुलांकडून मुलं खूप चांगल्या प्रकारे शिकतात, ते कंटाळत नाहीत, त्यांचा उत्साह टिकून राहतो हा अनुभव आमच्यासाठी खूपच नवीन होता. आता डिसेंबर २०१९ पर्यंत संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे उद्दीष्ट आम्ही ठेवले आहे. जी मुलं

अभ्यासात मागे आहेत, अशा मुलांसाठी गट पध्दत सुरू केली. गट प्रमुख आपल्या गटातील मुलांना इतर मुलांच्या बरोबर येण्यासाठी मार्गदर्शन करतात. वेगवेगळ्या विषयांवर मुलांना आव्हान दिले जाते. आव्हानांमुळे मुलांच्या बुद्धीला हवं तेवढं खाद्य देता आलं. DIET वाशिमच्या सर्व टिम च्या मार्गदर्शनातून व वेध ग्रुप वरील वाचनातून नेहमी प्रेरणा मिळत असते. ग्रुप वरील प्रयोग आम्ही शाळेत घेतो. या प्रक्रियेतून आम्ही जात असतांना छान अनुभव आले जसे मुलांच्या अभ्यासाची गती वाढली, पहिल्यापेक्षा वाचनाची जास्त संधी मिळत असल्यामुळे अभ्यासवृत्ती वाढली. आपण शाळेत येतो तेव्हा मुले ग्रुपमध्ये अभ्यास करतांना दिसतात. आपापसातील भांडण कमी झाली, दुसऱ्याचे ऐकण्याची सवय झाली. घरी मुले स्वतःहून अभ्यासाला बसतात त्यामुळे पालकांनासुध्दा समाधान मिळत आहे. मुलांची अभ्यासातील आजची जी गती आहे ती निश्चितच पहिल्यापेक्षा चांगली आहे, पण आम्ही दोनही शिक्षक या गतीवर समाधानी नाही. म्हणून मुलांची शिकण्याची गती आणखी वाढण्यासाठी वेगवेगळ्या बाजूंनी विचार करून नियोजन करणार आहोत.जसे मागे आमच्या हातुन काय चुका झाल्यात? आम्ही कुठे कमी पडलो? आमचे १००% effort कसे देता येतील व त्याचा फायदा फक्त हुशार मुलांनाच नाही तर 100% मुलांना कसा होईल? अशा अनेक गोष्टींवर दिवाळी नंतर नियोजन करणार आहोत जेणे करून आमची गती वाढेल व आम्ही आमच्या उद्दिष्टांपर्यंत लवकर पोहचू.

क. श्री. एम.जी.बोरकर, केंद्रप्रमुख केंद्र-काटा,पं.स.वाशिम.

अध्ययन निष्पत्ती नुसार अध्यापन असावं. NAS धर्तीवर प्रश्न कौशल्य तंत्र विकसित करून तो सराव घ्यावा हा विचार वाशिम जिल्हा "आकांक्षित" असल्यामुळे पुढं आला. त्या बाबतचे सर्व साहित्य विद्यार्थी व पालकांसह शिक्षकांपर्यंत पोहोचवूनही अध्ययन निष्पत्ती कळताना शिक्षकांना अडचणी येऊ लागल्या.

एका केंद्र परिषदेमध्ये निलेश सरांनी अगदी "ASAR-NAS-PISA" या सूत्रामध्ये ज्यात आम्ही अडकून बसलो होतो त्यातून हळूवार बाहेर काढलं. २१ व्या शतकातील आव्हाने काय असतील? याचा पाढा वाचला. आम्ही हवेतून खाली उतरलो. आम्हाला वाटलं आम्ही खूप काम करतो. पिसा या परीक्षेबाबत ऐकून आम्ही आमच्याच मनाला खाऊ लागलो. आपण मुलांचा वेळ विनाकारण वाया घालवतो, हे त्यांचे बोलणे ऐकून लक्षात येऊ लागले. पुढं निलेश सर ओघाओघात 'वाबळेवाडी' वर येऊन पोहोचले. तेथील शैक्षणिक उपक्रमाचे आगळे वेगळेपण व त्यातून निघलेले 'आऊटपूट' हे ऐकून मन प्रेरणेने ओथंबून भरून गेले. माझे शिक्षक निलेश सरांना ऐकत होते, पण मी मात्र केवळ एकटक बघत होतो पण मनाने वाबळेवाडी मनाच्या झरोक्यातून बघत होतो. अध्ययन निष्पत्ती समजून घेण्याचा विचार मला वाबळेवाडीस नेता झाला. काहीही करून माझ्या सहका-यांना तेथं पर्यंत पोहोचविणे हे माझं काम होते. कारण तेच ग्राऊन्ड लेव्हलला लढणारे खरे शिलेदार असणार, हे समजून तिथे भेट देण्याचा पक्का निर्णय केला. खूप उत्कृष्ट चिंतन ऐकून माझे शिक्षक शिक्षण परिषदेने प्रेरित झाले.

निलेश घुगे सरांना लोकांचा कल, आवड, रूची बघून आपल्या मनातील वेध काटा केन्द्रात निश्चित रूजवू शकतो/उतरवू शकतो असे वाटले असावे. म्हणून चार दिवसांनी फोन करून त्यांनी मला विचारले बोरकर सर, आपण काही शिक्षकांची सभा घेऊयात का? मी म्हटलं 'का नाही? निश्चित सरजी'.. अन् मग मी माझ्या केन्द्रातील शाळा नजरे समोर आणल्या. DIET वाशिम चे दोन तीन जण येतील तेव्हा आपली चांगले बांधव कोण बोलवावेत हा विचार करू लागलो. मी सकारात्मक व 'जे अधिक ऐकतात व कमी बोलतात' अश्या ११ निवडक शिक्षकांना सोबत घेऊन पहिली तिड्डा सभा आयोजित केली. काटा केन्द्रातील शिक्षकांसोबत चांगली चर्चा झाली, त्यातून भविष्यवेधी शिक्षणाचा प्रवास वाशिम जिल्ह्यातून प्रथम काटा केन्द्रातून सुरू झाला.

प्रथम पिअर ग्रुप, विषय मित्र या माध्यमांतून मुलांचे भावविश्व विचारात घेऊन रोज आव्हाने देण्याचे काम माझे शिक्षक बांधव करू लागले. विशेष म्हणजे यात माझ्या महिला भगिनीही आघाडीवर होत्या व आजही आहेत याचा मला मनस्वी आनंद होतो. शिक्षक हे भविष्यवेधी शिक्षण पुढं पुढं कसे जाईल याचा दिवसा गणिक प्रामाणिक प्रयत्न करतांना दिसून येत होते.

मग विचार आला आता यांना अधिक प्रेरणा मिळावी म्हणून 'वाबळेवाडी' दाखविणे अत्यंत महत्वाचे आहे, मी २१ सप्टेंबर २०१९ ला वाबळेवाडी अभ्यास दौरा काढला. ३१ शिक्षक व ८ मुले घेऊन आम्ही तेथे गेलो. तेथील लोकसहभाग विद्यार्थी उपक्रम शालेय परिसर व 'मौलिक' संशोधनात्मक काम बघून परत जोमाने काम करू लागलो..पालक सभा घेऊन मोबाईल वरून मुले कसे शिकतात हे समजून सांगण्यात यशस्वी झालो. मुले बोलो ऑप हॅलो इंग्लीश ऑप वापरून अभ्यास करायला लागली..गुगलवर जाऊन नवनवीन माहिती शोधू लागली, हे सर्व चमत्कार वेध उपक्रमाचे. आज माझे काटा केन्द्र डिसेंबर अखेर निर्धारित अभ्यासक्रम पूर्ण करून उर्वरीत वेळ मुलांच्या भविष्यातील आव्हानांबाबत उजागर करण्यात येणार आहे. या नावीन्यपूर्ण शिक्षण पद्धतीमुळे मुलांची जिज्ञासा, कुतूहल वाढू लागले. त्यांच्या चेह-या वरील निर्मळ स्मित हास्य बघून असे वाटते, आपण दिलेला सहभाग सार्थकी लागला..माझ्या सर्व सहकारी भगिनी व बंधूंना ही आपली मुले खरोखर काहीतरी हटके

करू शकतात याची खात्री पटू लागल्याने ते खूप खूप आनंदून जातांना दिसतात तेव्हा मला वाटतं की मी संधीचे सोने केलं. शेवटी अतिशय प्रामाणिकपणे व नम्रपणे सांगतो मी काहीच करीत नाही हे सर्व चांगलं घडत आहे, दिसत आहे ते माझ्या सहकाऱ्यांच्या निष्ठेची व कष्टाची कमाई आहे. ही सुरुवात आहे.

७. चिंतनात्मक प्रश्न

- शिक्षकांना या बाबी करण्याची गरज का वाटली?
- प्रस्तुत कृती करण्यासाठी शिक्षकांना पूर्वीपेक्षा कोणते वेगळे काम करावे लागले?
- प्रस्तुत बाबींचा वापर करण्यासाठी कोणाकोणाची मदत घेतलेली आहे?
- या बाबींचा वापर आपल्या वर्गात करताना आपणास कोणत्या अडचणी येतील?

८. शाळा विकास आराखडा नियोजन.

टप्पा १

- विद्यार्थी पाश्चिमात्मी समजून घेणे.
- गट निर्मितीचा आराखडा तयार करणे.
- विषय मित्रांची निवड करणे.
- का करायचे? कसे करायचे? याचे नियोजन करणे.
- असर, NAS स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण करणे.

टप्पा २

- पारंपरिक अध्यापन पद्धती व नवीन पद्धतीमधील फरक जाणून घेणे. सहकाऱ्यांशी चर्चा करणे. YOUTUBE चा वापर करणे.
- अध्ययन निष्पत्तीवर आधारित विषयवार कृतींचे वेळापत्रक तयार करणे.
- शाळा परिसरातील विशेष तज्ज्ञ व्यक्ती, कौशल्याधिष्ठित व्यक्ती, व्यावसायिक यांचा शोध घेणे व चर्चा करणे.
- प्राथमिक स्तरावर अध्ययन निष्पत्तीवर आधारित मूल्यमापन आराखडा तयार करणे.

टप्पा ३

- पालकांची भूमिका व सहभागाबाबत नियोजन करणे. डायट व शिक्षण विभागातील अधिकाऱ्यांचा सहभाग घेणे. सभांचे आयोजन करणे.
- आर्थिक बाबींवर आधारित वस्तू व इमारत बांधकाम यांबाबत नियोजन करणे.
- CSR, लोकसहभाग व दानशूर व्यक्ती यांच्याशी चर्चा करणे. करीत असलेल्या कामाबाबत उद्दिष्ट व निष्पत्ती आधारित सादरीकरण करणे.

टप्पा ४

- प्रशासकीय स्तरावरून इमारत बांधकाम, मान्यता, शासकीय योजनांचा लाभ इत्यादींबाबत मा. जिल्हाधिकारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी व डायट प्राचार्य यांचा सहभाग घेण्यासंदर्भात सभांचे आयोजन करणे. गुणवत्ता कक्ष मीटिंग (जिल्हा व तालुका स्तर) मधून सादरीकरण करणे.

९. यशस्वितेकरिता कृती करण्याचे टप्पे.

पुढील स्तरानुसार प्रक्रिया कार्यान्वित / समृद्ध करणे.

अ. स्व - स्तर

ब. सहकारी/समाज स्तर

क. भौतिक सुविधा

ड. प्रशासनाचा सहभाग

अ. स्व - स्तरावरील बाबी: ज्या फक्त मार्गदर्शन केल्याने होऊ शकतात. अधिकचा वेळ, पैसा, कौशल्ये द्यावी लागणार नाहीत.

ब. सहकारी/समाज स्तरावरील बाबी: अशा बाबी ज्यासाठी निधी व लोकसहभाग लागणार आहे.

क. भौतिक बाबी / खर्चिक बाबी: अशा बाबी यासाठी खूप अधिक निधी व लोकसहभाग लागणार आहे.

ड. प्रशासकीय स्तरावरील बाबी: अशा बाबी ज्या शासनाच्या प्रशासकीय मदतीशिवाय शक्य नाहीत.

१. मुलांना स्वतः शिकण्यास प्रेरित करणे.
२. मुलांना आव्हान देणे.
३. Pedagogical Interventions (Peer Learning, Group Learning, विषय मित्र)
४. मुलांच्या जिज्ञासू वृत्तीचा सन्मान करणे.
५. पाठ्यक्रम एक तृतीयांश वेळेत पूर्ण करणे.
६. शिकण्यात तंत्रज्ञानाचा उपयोग.
७. पुढील वर्गाचा पाठ्यक्रम शिकण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
८. विविध प्रतियोगिता परीक्षांची तयारी करून घेणे.
९. इंग्रजी शिकण्यासाठी प्रक्रिया राबविणे.
१०. पाठ्यक्रम लवकर संपल्याने उपलब्ध झालेल्या वेळेचा उपयोग पाठ्यक्रम बाहेरील परंतु जीवनावश्यक शिकण्यासाठी वापरणे.
११. भविष्यात येणाऱ्या तंत्राबाबत शिकण्यास संधी उपलब्ध करून देणे.
१२. पर्यावरणाविषयीचे शिक्षण 'प्रत्यक्ष कृतीतून' करणे.
१३. जगातील व देशातील इतर भाषा शिकण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
१४. शहरामधील व इतर देशांतील शाळेसोबत partnership करणे.
१५. क्रीडेसाठी मुलांना संधी उपलब्ध करून देणे.
१६. संगीत, नाट्य व विविध कला शिकण्याची व व्यक्त होण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
१७. बहुविध बुद्धीमत्तेचा विचार करून अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया राबविणे.

१०. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये संबंधित समस्या दूर करण्यासाठी केलेला विचार व केलेल्या शिफारशी.

१. तंत्रज्ञानाचा अध्ययन अध्यापनात वापर वाढविणे, भाषिक अडथळे दूर करण्यासाठी मदत घेणे.
२. घोळपट्टी व परीक्षेसाठी अभ्यास यावर भर न देता तो संकल्पनात्मक आकलनावर दिला जाणे व त्यावर आधारित अध्यापन शास्त्रात बदल करणे.
३. प्रत्येक विद्यार्थ्यामधील अनोख्या क्षमता ओळखणे, शोध घेऊन त्या निश्चित करणे.
४. तार्किक निर्णय क्षमता आणि सर्जनशीलता यास प्रोत्साहन देणे.
५. औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाच्या बहुविध पद्धतींचा समावेश करणे.
६. सर्व प्रकारच्या वर्ग कामासाठी समवयस्कांचा अभ्यास करणे.
७. सर्व स्तरावरील अपेक्षित अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यासाठी विशेष भर देणे.
८. आंतरक्रियात्मक अध्यापन, तार्किक व विश्लेषणाधारित अध्यापन पद्धती व अनुभवात्मक शिक्षण देणे.

११. मोड्यूल ची शालेय नेतृत्वाच्या दृष्टिकोनातून उपयुक्तता

१. शाळेमध्ये व शाळेबाहेर शिक्षण समृद्धी साठी द्यावयाच्या वेळेचे नियोजन करता येते. गुणवत्तापूर्ण वेळ वाढविता येतो.
२. पाठ्यपुस्तका शिवाय अनौपचारिक शिक्षणातून अध्ययन निष्पत्ती ची साध्यता करून घेता येते.
३. एका संकल्पनेचा विविधांगी पद्धतीने विचार करण्याची मानसिकता तयार होते.
४. विश्लेषण, संश्लेषण, तर्क या उच्च मानसिक प्रक्रियांचा विकास होतो.
५. वैज्ञानिक पद्धतींचा सातत्यपूर्ण वापर केल्याने कमी श्रमात अधिक उद्दिष्ट प्राप्त होते.
६. वर्गामध्ये भयमुक्त, स्वतंत्र, विश्वासार्ह, ऊर्जा समृद्ध करणारे वातावरण निर्माण करता येते.
७. आंतरवैयक्तिक नातेसंबंध, सामाजिक कौशल्य, दूरगामी परिणाम, सामाजिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य, OUT OF BOX THINKING करिता मानसिकता तयार होते.
८. जे मला येत नाही ते विद्यार्थ्यांला आले पाहिजे; विद्यार्थ्यांला काय यायला पाहिजे त्याचे नियोजन करता येते.
९. यांत्रिकीकरणाला फाटा देऊन शिक्षणाला व्यवहाराची जोड देता येते.
१०. शालेय सुद्ध्यांचा विद्यार्थी विकसनासाठी प्रभावी वापर करता येतो.

११. 6 C (Confidence, Collaboration, Compassion, Creative Thinking, Critical Thinking, Communication)(आत्मविश्वास, सहभागीत्व, करुणा, सर्जनशील विचार प्रक्रिया, चिकित्सक विचार प्रक्रिया, संप्रेषण चा विकास होण्यास मदत होते.

१२. संदर्भ साहित्य शासन निर्णय शासन परिपत्रके वाचन साहित्य शैक्षणिक मासिके पाक्षिके ई साहित्य व्हिडीओ लिंक वेबसाईट.

अ. जिल्हा संपादनूक सर्वेक्षण अहवाल २०१९-२०, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, वाशिम, फेब्रुवारी, २०२०

ब. राष्ट्रीय संपादनूक सर्वेक्षण अहवाल २०१७, एनसीईआरटी, नवी दिल्ली, २०१८

क. असर अहवाल, प्रथम, २०१९

ड. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली, २०२०

इ. सांगोलकर, ए.सी. व घुगे निलेश, आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विचार : मूलभूत संकल्पना (अप्रकाशित), २०१९

ई. छायाचित्रे व व्हिडीओ लिंक :

<https://drive.google.com/drive/folders/1IQs5YN5hagCQtDHTWGnfJST-7MZ-bCGH?usp=sharing>

मोड्यूल विकसक

श्री निलेश भुजंगराव घुगे,
विषय सहायक,
जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था,
वाशिम.

मोड्यूल विकसक

डॉ. अमोल ज्ञानू डोंबाळे,
वरिष्ठ अधिव्याख्याता,
जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था,
वाशिम.

समन्वयन

डॉ. ज्योती कुलकर्णी
समन्वयक
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व
प्रशासन संस्था (मिपा), औरंगाबाद

मार्गदर्शक

डॉ. नेहा बेलसरे
संचालक
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व
प्रशासन संस्था (मिपा), औरंगाबाद